

Jolanta B. Kucharska
Biblioteka Główna
Politechniki Warszawskiej

„Fotografia uczy odkrywać w naturze wartości,
których bez pomocy dzieła sztuki byśmy nie dostrzegli.”

Jan Sunderland¹

Jan Sunderland „Błędny Rycerz Fotografii Wysokogórskiej”

Twórczość Jana Sunderlanda – „Honorowego Fotografa Krajoznawczego Polski”², kojarzy się przede wszystkim z obrazami tatrzańskimi, które powstawały od lat dwudziestych ubiegłego wieku. Od 1980 roku artysta patronuje Międzynarodowemu Konkursowi Fotograficznemu „Krajobraz Górski” (do 1998 roku – ogólnopolski) organizowanemu staraniem Miejskiego Ośrodka Kultury w Nowym Targu i Tat-rzańskiego Parku Narodowego (od 2001 r.) pod patronatem Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Przyszły piewca krajobrazu Tatr w dzieciństwie i młodości spędzał wakacje w Zakopanem (w latach 1897, 1902, 1904, 1905, 1908, 1909, 1911, 1912). Z pierwszego pobytu wspominał „trójkąć Żółtej Turni na tle nieba, podkreślony łukiem Skupniowego Uplazu z zagięć szpilką ścieżki, z ciemną lesistą podstawą Boczania, gdy z willi „Dora” wychodziłem na ulic Chałubińskiego; wrażenie wysokich, prostych smreków, zwłaszcza w powrotnej drodze z Popradu, gdy wylaniały z nocy dwoma nieskończonymi szeregami po obu stronach drogi; pamięć tego, jak nasza furka utknęła w głązach granicznej Biaćki (mostu na Łysej Polanie wówczas nie było) i nas, pasażerów, przenoszono na rękach”³.

Z tamtych czasów datuje się zainteresowanie góraliskim folklorem i przyjaźń z góralami „U wszystkich zbierałem piosenki, wszystkich fotografowałem”. Zapisy nutowe muzyki góraliskiej przekazywał do zbiorów Muzeum Tatrzańskiego.

Po wojnie – od 1922 r. odbywał wycieczki w towarzystwie m.in. Jerzego Landego, prawnika, później profesora teorii prawa na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie⁴. Jak wspomina „zasługą Jerzego było, że z półanalfabety naukowego – stałem się petrażyćjaninem⁵, z pętaka tatrzańskiego – turystą (może nawet ćwierćtaternikiem), a z pstrykacza – fotografikiem”⁶. „Jako grafik należałem raczej do średniaków. Dwie wystawy indywidualne, jeden medalik – najskromniejszy, brązowy – na jednej wystawie międzynarodowej⁷. Trochę własnego wyrazu – papier matowy, rysunek miękki o szkielecie ostrym; tematyka

–przeważnie krajobraz tatrzański, z predylekcją do fragmentów pejzażowych, nie do zdjęć panoramicznych. W tych zdjęciach wypowiadałem siebie, swoje umiłowanie Tatr; wykonanie fotogramu odczuwałem głównie jako zwarcie się z tematem, opanowanie go, przystosowanie do siebie, pogłębienie stosunku wzajemnego. Przeżycie – mówię poważnie – pokrewne sportowi i przeżyciu erotycznemu, z radosnym wyczerpaniem na końcu procesu”⁸.

Jan Sunderland urodził się w Warszawie 7 lutego 1891 r. Uczył się w gimnazjum rosyjskim i prywatnej szkole w Siedlcach (po strajku szkolnym 1905 r.). Kontynuując tradycję rodzinną w latach 1909–1913 studiował prawo na Uniwersytecie w Moskwie. Po uzyskaniu dyplomu, od listopada 1913 r. kontynuował naukę w École Libre des Sciences Politiques et Sociales w Paryżu. Lata pierwszej wojny spędził w Londynie, kraju przodków, gdzie pracował w sekcji rosyjskiej Międzynarodowej Komisji Aliantów. W wolnym czasie odwiedzał londyńskie galerie, pogłębiając wiedzę z zakresu sztuki. Do Warszawy powrócił w maju 1918 roku. Jako ochotnik uczestniczył w wojnie z Rosją w 1920 r. Po zakończeniu wojny podjął praktykę prawniczą w Warszawie, pracował początkowo w Prokuraturii Generalnej RP (1919–1923), a następnie jako adwokat i radca prawny, m.in. w Państwowym Monopolu Spirytusowym. Od lat trzydziestych bliżej zainteresował się fotografią, teorią estetyki sztuki oraz krytyką fotograficzną. Zajmował się psychologią i postrzeganiem twórczości artystycznej. Lata okupacji spędził wraz z żoną Ireną z Miedzińskich, córką Krystyną i synem Andrzejem w mazowieckiej wsi – Łętowie.

Pierwszy aparat fotograficzny, kupiony w Londynie w lutym 1917 roku (kodak „Brownie 2” o formacie 6 x 9, f9 lub f 11) służył mu do 1925 r. do wykonywania zdjęć amatorskich – rodzinnych i pamiątkowych. W tym samym czasie dzięki „Photograph of the year” poznał prace wybitnych piktorialistów: Anglików – Francisa Jamesa Mortimera, Aleksandra Keighleya oraz Belga – Leonarda Misonne’a. Od 1925 r. tematem jego prac byli górale i krajobrazy górskie. Pierwsze zdjęcia wykonywał kodakiem, następnie przez dwa lata posługiwał się aparatem kliszowym 6x9 z obiektywem Tessar, a od 1927 r. – bergheilem Voigtländera 6x9 oraz 4,5x6 z Heliarem f 4,5. Już jako doświadczony fotograf pracował na błonach płaskich (nieciętych) Panatomic Kodaka, wywoływanych w pirokatechinie, powiększanych na powiększalniku z obiektywem Weichzeichner (WZ) Voigtländera.⁹

Fotografią artystyczną zainteresował się dzięki życzliwym namowom Jerzego Landego. Z jego inicjatywy podczas pobytu w Wilnie w 1928 r. odwiedził zakład Jana Bułhaka, o czym pisze we wspomnieniach: „Bułhak wiedział już o mnie. Uczynił mi już przedtem ten wielki zaszczyt, że z moich negatywów, których dostarczył mi Jerzy, porobił powiększenia, po kilka z każdego negatywu, aby mi pokazać, że różne papiery dają różne efekty, i w ogóle że od opracowania zależy jakość fotogramu. Teraz poświęcił mi pełne dwie godziny. Pokazał najpierw zdjęcia swoich uczniów, potem zdjęcia korespondentów zagranicznych, wreszcie – swoje własne. Wszystko po to, żeby mnie zachęcić. Wynik był piorunujący, lecz wręcz przeciwny. Skoro istnieją takie rzeczy – gdzież mnie się pchać?”¹⁰

W sezonie 1928–29 lub 1929–30 uczęszczał na kursy Polskiego Towarzystwa Fotograficznego w Warszawie prowadzone przez Zdzisława Marcinkowskiego i Klemensa Składanka. Oprócz nich za swoich mistrzów uważał wilnianina Jana Bułhaka oraz kolejnego przedstawiciela warszawskiego środowiska fotograficznego – Mariana Dederkę. Około 1938 r. został członkiem Fotoklubu Polskiego, elitarnej organizacji powstałej w 1929 r., zrzeszającej najwybitniejszych polskich artystów fotografów.

Zadebiutował w 1929 r.: na wystawie fotografii krajoznawczej PTK pokazał kilka powiększeń w formacie 13 x 18 cm wykonanych przez znajomego (zapewne przez któregoś z braci Trzetrzewińskich)¹¹. Został zauważony przez Klemensa Składanka, który w recenzji w „Fotografie Polskim” napisał, że „Sunderland doskonale sobie radzi z chmurami”. Na Wystawie Fotografii Artystycznej – w Dziale Sztuki na Powszechnej Wystawie Krajowej (na X-lecie Niepodległości) w Pałacu Sztuki w Poznaniu (15–30 września 1929) przedstawił „pejzażyk, zrobiony na drabinie 26-stopniowej, 9-metrowej, nad Kozią Przełęczą Wyżnią, w kierunku Kozich Czub. W roku następnym pokazał „portret Władka Chrobaka Karpiela z narcią w robocie po przekątnej zdjęcia”¹².

W okresie międzywojennym uczestniczył w najważniejszych wystawach fotografii artystycznej w Polsce. Większość eksponowanych prac zawierała motywy tatrzańskie:

Ogólnopolska Wystawa Fotografii Artystycznej, Wilno 1930

Kozia przełęcz, brom (poz. kat. 219)

Na nieszpory, brom (poz. kat. 220)

Pielgrzym, brom (poz. kat. 221)

Na statku, brom (poz. kat. 222).

Czwarty Międzynarodowy Salon Fotografiki w Polsce, Wilno 1930

Szachiści (w schronisku tatrzańskim), brom (poz. kat. 335),

Hruba Turnia, brom (poz. kat. 336)

Polska droga, brom (poz. kat. 337).

Druga Ogólnopolska Wystawa Fotografiki w Krzemieńcu, 7–14 XII 1930

Legowisko smoka, brom (poz. kat. 165)

Zima na Podhalu, brom (poz. kat. 166)

Z Orlej Perci, brom (poz. kat. 167)

V Salon Międzynarodowy Fotografiki w Polsce, Warszawa 1931

Fragment z Podhala, brom (poz. kat. 314), reprodukowana w katalogu pod nr 13

Z Orlej Perci, brom (poz. kat. 315)

XXXII (?) Wystawa Indywidualna Polskiego Towarzystwa Fotograficznego Jana Sunderlanda¹³, Warszawa listopad 1931

Ogólnopolska Wystawa Fotografiki Tarnowskiego Towarzystwa Miłośników Fotografii, Tarnów 1932:

Z Orlej Perci, brom (poz. kat. 271)

Madonna góralska, brom (poz. kat. 272)

Tracze, brom (poz. kat. 273)

- Stworzenie świata*, brom (poz. kat. 274)
Japońszczyzna, brom (poz. kat. 275).
VI Salon Międzynarodowy Fotografiki w Polsce, Lwów 1932
Kozi Wierch, przetłok (poz. kat. 189)
VII Międzynarodowy Salon Fotografiki w Polsce, Kraków 1933
Dobre, brom (poz. kat. 486)
Władek polituruje nartę II, brom (poz. kat. 487)
III Wystawa Fotografiki, Wilno, listopad 1933
Jasiek, Ludwina, Łysica, brom (poz. kat. 121)
Szachiści, brom (poz. kat. 122)
Tracze, brom (poz. kat. 123)
Mrozule kręcą sznurek, brom (poz. kat. 124).
III Międzynarodowa Wystawa Fotografiki urządzona przez Fotoklub Polskiej, YMCA w Krakowie jako wystawa zaproszeniowa w salach polskiej YMCA, Kraków 1934
Gładkie Jaworzyńskie, brom (poz. kat. 276)
Józef Stopka, przewodnik, brom (poz. kat. 277).
VIII Międzynarodowy Salon Fotografiki w Polsce, Poznań 1934
Józef Stopka, przewodnik, brom (poz. kat. 392).
Wystawa Almanachu Fotografiki Polskiej, Warszawa 1934
Jasiek, Ludwina, Łysica, brom, plansza XLIX
Wystawa Fotografiki Polskiej w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych, Warszawa maj 1935
Z doliny Białej Wody, brom (poz. kat. 377)
IX Międzynarodowy Salon Fotografiki w Polsce, Warszawa, 28 IX–3 XI 1935
Rozmowa pod zamkiem, brom (poz. kat. 262)
Groza, brom (poz. kat. 263)
X Międzynarodowy Salon Fotografiki w Polsce, Warszawa 25 IX–3 XI 1937
Opalony, brom (poz. kat. 324)
Schodzimy z Rysów, brom (poz. kat. 325)
Bez tytułu, brom (poz. kat. 326)
Wystawa Fotografiki Piękno Krajobrazu Polski zorganizowana przez PTK, Lwów 24 X – 5 XII 1937
Morskie Oko, brom (poz. kat. 88)
Górskie mgły – Młynarz widziany od schroniska P.T.T. w Roztoce, brom (poz. kat. 89)
Wystawa Fotografiki Polskiej (Lubelskie Towarzystwo Fotograficzne), Lublin luty – marzec 1938
Na nieszpory, brom (poz. kat. 245)
Druga wystawa indywidualna Polskiego Towarzystwa Fotograficznego Jana Sunderlanda, Warszawa 1938
Pierwsza Polska Wystawa Fotografii Ojczyściej, Warszawa 1938–39
Jasiek (Bukowina), brom (poz. kat. 379)

- Góralka (Bukowina)*, brom (poz. kat. 380)
Nad Wkrą, brom (poz. kat. 381)
w części II – Wystawa Fotografii Krajoznawczej
Polskie niebo, brom (poz. kat. 110)
Jasiek, Ludwik, Łysica (Poronin), brom (poz. kat. 111)
Morskie Oko II, brom (poz. kat. 112)

L' Exposition d' Art Photographique en Pologne 1939

- Jeannot (Bukowina)*, brom (poz. kat. 376)
Une Montagnarde (Bukowina), brom (poz. kat. 377)
Au bord (de la „Wkra”), brom (poz. kat. 378)

W listopadzie 1939 r. w siedzibie PTF przygotowywał ekspozycję prac wykonanych podczas podróży po Włoszech we wrześniu i październiku 1938 r.

Od 28 listopada 1931 r. publikował recenzje z wystaw w warszawskiej „Gazecie Polskiej” oraz „Fotografie Polskim”, rozprawy teoretyczne z zakresu estetyki sztuki i fotografii w krakowskim „Przeglądzie Powszechnym” oraz miesięczniku PTK „Ziemia”. W poznańskim miesięczniku „Tęcza” ukazał się artykuł Sunderlanda poświęcony twórczości Jana Bułhaka¹⁴. W I tomie „Almanachu Fotografiki Polskiej” zamieścił tekst *O jednym z zadań fotografii*, (Warszawa 1934, s. 16-17). Napisał wstęp do katalogu Pierwszej Polskiej Wystawy Fotografii Ojczyściej (Warszawa 1938–39). Kilka zdjęć Sunderlanda ilustrowało tom *Tatry i Podhale* Rafała Malczewskiego w cyklu *Cuda Polski* R. Wengera.

Przedwojenny dorobek artysty uległ zniszczeniu podczas powstania warszawskiego.

Po wojnie Jan Sunderland, członek-założyciel Związku Polskich. Artystów Fotografików (legitymacja nr 5), członek honorowy organizacji fotografował, malował, pisał poezje. Publikował artykuły w „Świecie Fotografii”, „Fotografii” i „Foto”. Od końca lat pięćdziesiątych aż do śmierci zajmował się oceną prac amatorskich nadsyłanych do pism fotograficznych. Wybrane fotografie publikowano wraz z recenzjami, ale artysta odpowiadał każdemu, kto zwracał się do niego po radę. Z licznymi korespondentami utrzymywał wieloletni kontakt. Szczególne stosunki łączyły go z fotoamatorami z byłego Związku Radzieckiego (także z Syberii i Dalekiego Wschodu), dla których była to jedyna możliwość zaistnienia publicznego. Wydał cztery książki: *Portret artystyczny w fotografii amatorskiej* (1962), *Estetyka fotografii krajobrazu* (1963), *Almanach fotoamatora* (1974) oraz *Estetyka i sztuka fotografii* (1979). W roku 1953 przygotowywał do druku monografię *Zarys dziejów polskiej fotografii tatrzańskiej od początków do I wojny światowej*¹⁵, której fragmenty zamieścił w miesięczniku „Fotografia” na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych:

Początki polskiej fotografii tatrzańskiej (w setną rocznicę jej powstania):
Wstęp i rozdział I *Człowiek a góry*: 1958 nr 2 s. 55–59

rozdział II *Podróżnicy*: 1958 nr 3 s. 115-117

rozdział III: 1958 nr 4 s. 174-177

rozdział IV: 1958 nr 5, s. 211-214

Dokończenie: 1958 nr 6, s. 263-267

Polska fotografia tatrzańska końca XIX w.: 1960, z. 4, s. 119-121, z. 5, s. 149-51, z. 6, s. 194-197.

Rozdział VII: *Zwiastuny fotografii* cz. I: 1961 z. 7, s. 222-224, cz. II z. 8, s. 264-265.

Dalsza wspinaczka artystyczna 1961 z. 9, s. 300-302.

Rozdział IX.: 1962, z. 6, s. 146-147, z. 7 s. 173-174, z. 8 s. 195-196, z. 9 s. 216-217.

Udział artysty w zbiorowych wystawach fotograficznych krajowych i zagranicznych po 1945 r. wymaga dalszych badań. W grudniu 1961 r. Związek Polskich Artystów Fotografików i Centralne Biuro Wystaw Artystycznych zorganizowały retrospektywną wystawę Fotografiku Jana Sunderlanda w Kordegardzie gmachu Ministerstwa Kultury i Sztuki w Warszawie. Ekspozowano 54 prace artysty z lat 1931-1960:

1. *Spod Kieźmarku* (1931)
2. *Wikta* (1931)
3. *Tracze* (1931)
4. *Dobre?* (1933)
5. *List* (1936)
6. *Hanka* – reprodukcja (ok. 1936)
7. *Kopuły św. Marka* (1937)
8. *W cieniu kolumn greckich* (1938)
9. *Woły umbryjskie* – reprodukcja (1938)
10. *Terra antiqua* – reprodukcja (1938)
11. *Bastiony tatrzańskie* (ok. 1947)
12. *Mozaika* (1947)
13. *Czarny Staw nad Morskim Okiem* (1950)
14. *Olszyna* (ok. 1950)
15. *Powrót do życia* (1952)
16. *Portret wesoly* (1953)
17. *Podhalańskie zaloty* (1953)
18. *Buczynowa Dolina* (1955)
19. *Andrzej K.*, (1956)
20. *Kryśia* (1956)
21. *Teresa* (1956)
22. *Dolina Roztoki* (1956)
23. *Na Podhalu* (1956)
24. *Mamusiu, pozwól* (1956)
25. *Jadwiga Barszczewska-Michałowska* (1956)

26. *Mnich* (1957)
27. *Antek* (1957)
28. *Krajobraz fantastyczny (rulon tektury)* (1958)
29. *Przed egzaminem I* (1958)
30. *Przed egzaminem II* (1958)
31. *Kącik* (1958)
32. *Portret panny B. Z.* (1958)
33. *A. Frankiewicz* (1958)
34. *Jasiek Trebunia do Tutki do Mroza* (1958)
35. *Na grapie* (1959)
36. *Józek Bigos, Józek Koszarek* (1959)
37. *Józek Bigos* (1959)
38. *Zielony Staw Gąsienicowy* (1959)
39. *Zmierzch* (1959)
40. *Ciemne Smreczyny* (1959)
41. *Kosówka* (1959)
42. *Lodowy* (1959)
43. *Odblaski* (1959)
44. *Wodogrzmoty* (1959)
45. *Rusinowa Polana* (1959)
46. *Owies* (1959)
47. *Rozmowa* (1959)
48. *Gobelin tatrzański – negatyw* (1959)
49. *Kieżmarski Szczyt* (1960)
50. *Krzak gorejący* (1960)
51. *Nad Morskim Okiem* (1960)
52. *Limba, smreczek, jarzębina* (1960)
53. *Żabi Koń* (1960)
54. *Ej pobije nas ktosi, abo my kogosi*
Ej, bo nam się na głowie cupryna podnosi (1960)¹⁶

W styczniu i lutym 1978 roku Muzeum Tatrzańskim im. Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem przygotowało wystawę *Tatry w fotografiach i pastelach Jana Sunderlanda*¹⁷ obejmującą 27 prac fotograficznych i 8 pastel. Fotogramy:

Bastiony tatrzańskie (ok. 1947)
Buczynowa Dolina
Czarny Staw Gąsienicowy
Dobre? Władek Chrobak Karpień z Marysią Bigosówną
Dolina Roztoki
Gobelin tatrzański. Wodogrzmoty
Józek Bigos
Kieżmarski Szczyt
Kosówka. Dolina Roztoki

Krajobraz fantastyczny
Krzak gorejący u stóp Mięguszowieckich
Limby, smreczek, jarzębina
Lodowy i Jaworowe Turnie
Mamusiu, pozwólcie
Mozaika. Czarny Staw Gąsienicowy
Nad Morskim Okiem
Odblaski. Czarny Staw nad Morskim Okiem
Podhalańskie zaloty
Polski Grzebień i Młynarz
Portret żony z Józią Styrczą
Spod Kieżmarku
Tatry z Bukowiny
Tracze
Wikta Bigosowa
Wodogrzoty
Zielony Staw Gąsienicowy
Z Podhala
Pastele:
Czarny Staw nad Morskim Okiem
Giewont z Kasprowego
Kozia Przełęcz Wężnia
Niżnie Rysy i Rysy znad Morskiego Oka
Niżnie Rysy, Rysy, Wysoka, Mięguszowiecki
Od Kieżmarskiego do Śnieżnego
Opalony z Uboczy Opalone
Wysoka i Rysy

Już po śmierci artysty – w listopadzie roku 1980 – Galeria Sztuki oraz Miejski Ośrodek Kultury w Nowym Targu zorganizowały *Wystawę pastelii i fotogramów Jana Sunderlanda*, podczas której eksponowano 36 fotogramów zgrupowanych w trzech cyklach oraz 10 pastelii z motywami tatrzańskimi¹⁸.

Fotografie:

I Cykl tatrzański

1. *Na grapie*
2. *Ej, pobije nas ktosi...*
3. *Zaprawde, powiadam wam*
4. *Dobre?*
5. *Mozaika*
6. *Gobelin Tatrzański*
7. *Odblaski*
8. *Żabi Koń*

9. *Buczynowa Dolina*
10. *Mamusiu pozwólcie*
11. *Józef Bigos*
12. *Podhalańskie zaloty*
13. *Ciemne Smreczyny*
14. *Kiezmarski Szczyt*
15. *Zielony Staw Gąsienicowy*
16. *Nad Morskim Okiem*
17. *Krzak gorejący*
18. *Tryptyk*
19. *Tatry z Bukowiny*
20. *Olszyna*
21. *Dolina Roztoki*
22. *Antek*

II Portrety

1. *Portret Andrzeja K.*
2. *Portret p. Jadwigi Barszczewskiej-Michałowskiej*
3. *Portret panny B. Zamoyskiej*
4. *Powrót do życia*
5. *Hanka*
6. *Kącik*
7. *Portret A. Frankiewiczza*
8. *Przed egzaminem*
9. *List*
10. *Krysia*

III Cykl włoski

W cieniu kolumn greckich

Terra antiqua

Kopuły św. Marka

Woły umbryjskie

Pastele:

1. *Pod Tatrami*, 1945
2. *Pod Krywaniem*, 1956
3. *Giewont*, 1960
4. *Żabi Koń*, 1965
5. *Morskie Oko*, 1966
6. *Od Kiezmarskiego do Śnieżnego*, 1973
7. *Kołowy*, 1975
8. *Niżne Rysy*, 1976
9. *Kozia Przełęcz Wyżnia*, 1977
10. *Opalony z Uboczy Opalone*, 1977

Artysta, zwany przez przyjaciół „Janem Niebiańskim”, przez wiele lat współpracował z Muzeum Tatrzańskim w Zakopanem, do którego zbiorów przekazał wiele swoich fotografii, rękopisów i zapisów nutowych melodii góralskich. Przyjaźnił się z dyrektorem Juliuszem Zborowskim.

Za zasługi na polu fotografii otrzymał tytuł członka honorowego Związku Polskich Artystów Fotografików, Warszawskiego Towarzystwa Fotograficznego, Świętokrzyskiego Towarzystwa Fotograficznego w Kielcach oraz Szczecińskiego Towarzystwa Fotograficznego. Posiadał międzynarodowy tytuł fotografii Artystycznej „Excellence – Honoraire FIAP”.

Artysta zmarł w Warszawie 3 września 1979 roku. Pochowany został w grobie rodzinnym na Cmentarzu Ewangelickim (Augsburskim) przy ul. Młynarskiej.

Przypisy:

- ¹ Synowi artysty, Panu Andrzejowi Sunderlandowi składam podziękowanie za pomoc w przygotowaniu niniejszego artykułu.
- ² Tytuł nadany mu jeszcze za życia przez Komisję Fotografii Krajoznawczej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno – Krajoznawczego.
- ³ Sunderland Jan, *Z moich wspomnień*. Zeszyty historyczne PTTK, Warszawa 1990, s. 16.
- ⁴ Jerzy Lande (1886–1954), prawnik, taternik, fotografik. Od 1921 r. prof. teorii prawa USB, później Uniwersytetu Jagiellońskiego. Wsławił się pierwszym zimowym wejściem na Koźie Czuby w 1913 r. Członek Zarządu Miłośników Gór PTK.
- ⁵ Leon Petrażycki (1867–1931), prawnik, filozof, socjolog prawa, etyk i logik. Profesor prawa na uniwersytetach w Petersburgu (1898–1918) i Warszawie (1919–1931), wiceprezes Międzynarodowego Instytutu Socjologicznego. Twórca psychologicznej teorii prawa, którą przeniósł w dziedzinę estetyki.
- ⁶ Sunderland J., *Z moich wspomnień*, s. 40.
- ⁷ Brązowym medalem został nagrodzony na Międzynarodowej Wystawie Fotografiki w Madrycie w 1935 r.
- ⁸ Sunderland J., *Z moich wspomnień*, s. 48.
- ⁹ W warszawskiej pracowni Polskiego Towarzystwa Fotograficznego. Tamże, s. 40.
- ¹⁰ Tamże, s. 40–41.
- ¹¹ Być może chodzi o Międzynarodowa Wystawa Komunikacji i Turystyki („KOM-TUR”) w Poznaniu w lipcu 1930 r., następnie pokazaną w Warszawie.
- ¹² Tamże, s. 42.
- ¹³ Jan Sunderland i jego wystawa w P.T.F. [Wypowiedź biograficzna] oraz recenzja: Jan A[lojzy] Neuman, [Wystawa indywidualna Jana Sunderlanda]. „Fotograf Polski” 1931, z. 11, s. 211–212 il. portretem oraz *Atak chmur na Młynarza* (?).
- ¹⁴ J. S. [Jan Sunderland], *Jan Bułhak z powodu przeszło ćwierćwiecza pracy artystycznej*, „Tęcza” 1932 nr 4 (sierpień), s. 29–32.
- ¹⁵ Pozostaje w maszynopisie w zbiorach specjalnych Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.
- ¹⁶ Wstęp do katalogu – Marian Szulc.
- ¹⁷ Katalog przygotowany przez Muzeum Tatrzańskie.
- ¹⁸ Katalog opracowała Jolanta Dylewska.